

Дастлабки эшитув институти қандай самара беради?

Президентимизнинг 2020 йил 24 июлдаги “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони билан жиноят судларида дастлабки эшитув босқичи жорий этилмоқда.

Дастлабки эшитув – суриштирув ва дастлабки тергов органлари фаолияти устидан бевосита суд назорати шаклларида бири ҳисобланади. Жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш босқичида жиноят ишининг келгуси ҳаракати масалаларини тортишув принципига кўра ҳал этилишини кўзда туттади.

Мазкур янги тартиб жиноят процесси иштирокчилари учун нима беради? Айтиш керакки, бугунги кунда суд муҳокамаси олдида суд айблов тарафи тақдим этган барча иш материалларга эга. Лекин афсуски, ҳимоя тарафи судга дастлабки тергов босқичидан суд босқичига ўтиб келаётган илтимоснома ва шикоятлардан бошқа ҳеч нарса тақдим эта олмайди.

Суд муҳокамаси олдида айблов ва ҳимоя тарафининг бу даражада тенг бўлмаган имкониятлари сабаб судья жиноят иши материаллари (мутлақо айблов позициясида шакллантирилган) билан танишиш жараёнида тўла ҳолисликни сақлай олмайди.

Бу суднинг ёки прокурорнинг, ёхуд ҳимоячининг ўз вазифасини нотўғри бажараётганлигини эмас, балки жиноят-процессуал функциялар тақсимланган ана шу субъектларнинг ваколат ва имкониятлари даражасининг номуносиблигини аниқлатади.

Бу вазиятнинг оптимал ечими – жиноят ишини судга тайинлаш босқичини тарафларнинг фаол иштироки ва тортишув принципини реал таъминловчи дастлабки эшитув шаклида ташкил этишдир.

Дастлабки эшитувни ўтказиш асослари жиноят иши судга юборилганидан сўнг тарафларнинг ҳар бири судга бевосита мурожаат қилиши ва ўзи учун муҳим бўлган масалалар бўйича исталган саволларни бериши мумкинлиги ҳақидаги фундаментал қоидага асосланади.

Ҳозирда бу ҳуқуқ фақатгина суд муҳокамаси босқичида тарафлар илтимосномалар киритиш, суд мунозараларида иштирок этиш, кўрилаётган масала бўйича ўз фикрини билдириш орқали амалга оширилмоқда. Эндиликда бу имкониятларнинг барчаси суд муҳокамасида эмас, ишнинг дастлабки эшитувида таъминланиши мумкин.

Яна бир муҳим жиҳат, дастлабки эшитувда номақбул далилларни далил базасидан чиқаришнинг асосий ташаббускори айнан ҳимоячи (демакки, айбланувчи) бўлади, албатта. Бу эса суд жараёнини фаоллаштиради, жонлантиради, айблов тарафини зийрак тортишга, процессга пухта тайёргарлик кўришга мажбур этади, яъни, суднинг мазкур босқичини юзаки формализмдан процессуал “реализм” сари олиб чиқади.

Одатда, судга қадар иш юритиш босқичида тергов органлари томонидан икки хил камчиликларга йўл қўйилади: а) дастлабки терговнинг тўлиқ эмаслиги; б) жиноят-процессуал қонун талабларининг жиддий бузилиши.

Биринчисига мисол – жиноят ҳолатларининг тўлиқ ўрганилмаганлиги ёки айбланувчи тариқасида жалб қилинган шахснинг айнан айбини тасдиқловчи далиллар етарли эмаслиги бўлса, иккинчиси – далиллар етарли бўлсада, уларни тўплаш жараёнида процессуал талабларнинг жиддий равишда бузилиши (масалан, исботлашда тақиқланган усулларни қўллаш, тунги вақтда тергов ҳаракатларини ўтказиш ва ҳ.к.)

Ҳозирда дастлабки тергов босқичида вазият шундан иборатки, объектив ва субъектив омиллар таъсирида (тергов аппаратида тажрибали кадрлар “танқислиги” ҳамда “тергов мактаби”нинг деярли йўқотилгани; иш ҳажмининг ниҳоятда катталиги; терговчилар онгида ҳали-ҳануз “хато бўлса, суд тўғрилаб олади” каби эскича совет қолипидаги фикрлаш; инсон тақдири билан боғлиқ масалада ҳам сифат эмас, соннинг ортидан қувиш каби ёндашувларнинг мавжудлиги, ҳаддан ташқари вазифалар юки остида тергов устидан прокурор назоратининг самараси пасайганлиги) терговнинг сифати ва савияси анча тушаётганлиги кузатилади.

Бундай салбий амалиётга чек қўйишнинг самарали йўлларида бири ҳам айнан дастлабки эшитувдир. Жиноят ишларини сифат нуқтаи назаридан тарафлар иштирокида “ғалвирдан ўтказилиши”нинг бирламчи майдони ҳам, ҳимоя тарафининг суднинг эътиборини тергов хатоларига қаратиши асосида айблов базасини номақбул далиллардан “тозалаш” ҳам айнан дастлабки эшитувда бўлиб ўтади.

Натижада суд муҳокамасига фақат судда кўрилишига тайёр бўлган, сифатли ишлар ўтади. Эндиликда жиноят ишининг тергови савиясиз бўлганлиги сабабли унинг асосий суд муҳокамасига етиб бормаслиги хавфини англаган дастлабки тергов органи тергов сифатини таъминлашдан “манфаатдор” бўлиб, исботлаш жараёнида номақбул усуллар қўллашдан тийилади. Терговда жиноят ишининг тугатилиши ва тўхтатилиши

эхтимолини янада пухтароқ аниқлайди, ҳимоянинг важлари ва эътирозлари билан ҳисоблашишга ўрганади.

Прокурор эса, ўз навбатида, одатдагидек, ўзи судда давлат айбловчиси бўлиб иштирок этмайдиган жиноят ишини судга юборишда номинал тасдиқлашга эмас, балки дастлабки эшитувда мазкур жиноят ишини шахсан ўзи “ҳимоя” қилишга масъулиги нуқтаи назаридан айблов хулосаси билан келган жиноят иши материалларини ҳар томонлама ва синчковлик билан текширишга мажбур бўлади.

Дастлабки эшитувнинг суд учун қандай афзалликлари ва ижобий таъсири бор?

Таъкидлаш зарурки, ҳозирда амалиётда ЖПКда ўрнатилган жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш босқичи формал, аниқроқ айтсак, “жонсиз” аҳамиятга эга бўлиб, унда судьяга қатор кенг ваколатлар қонун билан тақдим этилган бўлсада, мазкур ваколатларни амалга ошириш учун судьяда реал процессуал имкониятлар деярли мавжуд эмас.

Жиноят ишини судда ҳар томонлама ва ҳолисона кўрилишига тўсқинлик қилувчи ҳолатларни бартараф этиш масъулияти судьянинг зиммасида бўлсада, лекин уни амалга ошириш учун реал ваколоти йўқлиги сабабли жиноят ишининг нуқсонларини кўра била туриб суд муҳокамасига “ўтказиш” мажбуриятидан озод бўлади.

Жиноят ишининг келгуси “истикболи”га боғлиқ масалаларни судья томонидан тарафларнинг фаол иштирокида ўрганишнинг афзаллиги – бундай тортишув муҳити судьянинг ишини енгиллаштиради. Ҳали асосий суд муҳокамаси бошланмасдан жиноят ишининг сифати масаласидаги “тарафлар рақобатида” судья исботлашнинг фаол позициясидан кузатувчи “бетараф орбитр” позициясига ўта бошлайди.

Бугунги кунда суд амалиётида прокурорнинг суд процессига тайёргарлиги даражаси пастлиги ҳоллари кўпайиб бормоқдаки, бунинг натижасида суд жараёнида давлат айбловчиси функциясининг айрим элементлари (масалан, иш материалларини пухта ўрганмаган прокурор суд терговиде сўроқ қилинаётган процесс иштирокчиларига саволлар бера олмаслиги оқибатида бу саволлар судьянинг ўзи томонидан берилиши) судья томонидан амалга оширилиши кузатилмоқда.

Бу эса мутлақо номақбул ёндашув бўлиб, суд процессида тарафлар ўртасида процессуал функциялар аралашувига, энг ачинарлиси, процесс иштирокчилари тасаввурида “судья айблов тарафида экан” деган

тушунчанинг шаклланишига сабаб бўлмоқда. Айнан дастлабки эшитув жараёнида эндиликда прокурор жиноят иши материалларининг ҳақиқий “эгаси” сифатида фаоллашиб, судьяни унинг холислигини шубҳага оладиган ҳар қандай вазиятлардан холи этади.

Ва ниҳоят, айнан дастлабки эшитув жараёнида судья дастлабки тергов органлари фаолияти устидан суд назорати функциясини реал амалга оширишни бошлайди.

Хорижий тажриба шундан далолат бераяптики, дастлабки эшитув институтини миллий жиноят ишлари юритувига татбиқ этиш ҳозирда суд юритувида мавжуд бўлган жиддий муаммоларни ҳал этишнинг оптимал ечими ҳисобланади.

Демак, дастлабки эшитув жорий этилиши суднинг процессуал ваколатларини мустаҳкамлаш ва янада кенгайтиришга, натижада эса, суд, дастлабки тергов органлари ҳамда фуқароларнинг вақти ва саъи-ҳаракатларининг тежалиши, жиноят ишлари юритувига жалб этилган шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари тез фурсатда тикланишини таъминлашга хизмат қилади.

**С.Раҳмонова,
Судьялар олий мактаби кафедра мудири,
юримдик фанлари доктори, доцент.**